
GYORS TÉNYKÉP

A KISVÁROSI ELIT EREDETE ÉS VAGYONA

(The elite origin and property of the small city)

UTASI ÁGNES

Kikből áll ma a kisvárosi státus-elit?

Bárhova is utazunk az országban, a kisvárosokban ma már mindenki fel tudja sorolni azt a néhány tucat helyi polgárt, akik az elmúlt évtizedekben meggazdagodtak, s jómódjukkal kitűnnek, azokat, akik a helyi közelet kulcsfigurái, s azokat, akiket mindenki azért tisztel, mert ők tesznek a legtöbbet a település művelődéséért. Egyre világosabban kirajzolódik a helyi gazdasági, politikai és kulturális elit. Néhány évvel ezelőtt nem volt ez ilyen nyilvánvaló a kisvárosokban, hiszen az 1945 előtti véleményformáló, irányító, helyi közeletet alakító magas státusú családok többnyire elkerültek a kisebb településekről, s az ismeretlenségbe burkolózva jórészt a fővárosban vagy külföldön próbálták szerencsét. Így volt ez az általunk 1991 nyarán vizsgálati terepül választott kisvárosban, Balassagyarmaton is. (Utasi Á. 1995).

A hajdani helyi elit helye persze soha nem maradt betöltetlen. A városi státus-hierarchia csúcsaira, a vezető pozíciókba minden időben találtak valakit. Volt idő, amikor alacsony intellektuális szint jellemezte a helyi irányítók körét, ám csakúgy, mint országosan, az elmúlt évtizedekben a kisvárosban is fokozatosan végbement az a cserefolyamat, amelynek hatására mára intellektualizálódott a helyi elit, s kialakult az a vezetőréteg, amelynek túlnyomó többsége jól képzett, szakterületéhez értő diplomás (Szelényi I. 1990).

Van tehát „helyi elit”, de kik ők? Honnan jöttek? Erre a kérdésre akartuk megadni a választ, amikor Balassagyarmaton a jelenlegi magas helyi státusszal rendelkezők közül 1993 nyarán felkerestünk ötvenöt interjú-alanyt, életútjukról készítettünk strukturált kérdőíves interjút és mélyinterjút. (Az interjúkat Fekete J., A. Gergely A. és Becskeházi A. készítette.) A kérdőíves felmérés információanyagát elemezve kíséreljük meg körvonalazni a jelenlegi „kisvárosi elit” összetételét, materiális és szimbolikus vagyonát, különös tekintettel kapcsolati tőkéjére. A jelenlegi kisvárosi elitről készített felvétel része volt egy átfogó kisvárosi vizsgálatnak, amelynek keretében a jelzett városban korábban,

a 30-as években élt helyi elit utódait is felkerestük. Tanulmányunkban néhány dimenzióban összehasonlítjuk az egykori és a jelenlegi kisvárosi elitet is.

A szociológiaelmélet elitnek az országos hatáskörű intézmények irányítóit, a kiemelkedő vagyonnal rendelkező vállalkozókat, az államapparátus tagjait, az országos politika irányítóit tekinti (*Mosca, G. 1939, C. Wright Mills 1956, Giddens, A. 1973, Scott, J. 1982*). Mi ennek logikáját követve a mintával körülhatárolt népességet „helyi elitnek”, illetve „kisvárosi státus-elitnek” neveztük, hiszen az adott közösségen belül kvalitásaikkal ők emelkedtek ki, helyben ők rendelkeznek a legmagasabb státusszal, a legtöbb vagyonnal, vagy a város többi polgárához képest legmagasabb képzettséggel, műveltséggel. Ők a kisváros irányítói, mintaadói, véleményformálói.

A *kisvárosi státus-elit* gyűjtő mintába kerültek négyötöde férfi. A minta az interjúalanyok származási családjának etnikai hovatartozása szerint rendkívül színes: minden harmadik megkérdezett anyai családjában, minden negyedik apai családjában volt nem magyar etnikumba vagy nem magyar nemzeti kultúrájú családba született ős (főleg német, szlovák vagy zsidó). Ez azt jelenti, hogy a helyi státus-elit közel felének (41,8%, országos elit 18%-ának) vagy egyik vagy másik, ezen belül többüknek mindkét felmenő ágán (16,4%) található nem magyar kultúrába tartozott ős. Ez a színes kulturális értékörökség láthatóan pozitívan hatott az utódok tehetségére, hiszen ők igyekezetükkel, ambíciójukkal a helyi elitbe jutottak. A kibocsátó családok által hagyományozott értékek szívóssá, ambíciózussá tették őket.

A megkérdezettek mintegy fele migrált gyermekkorában szülőhelyéről, vagyis a származási családok soketnikumú gyökerek mellett mobilak is voltak. Helyben, azaz Balassagyarmaton a megkérdezetteknek csak negyede született. Az interjúalanyoknak csupán harmada származott faluról. A falun nevelkedettek túlnyomó többsége természetesen a környező községekben élt gyermekkorában. A kisvárosba betelepültek többsége azonban nem falun, hanem városban született, a migráció tehát az interjúalanyok körében jórészt városból városba irányult, ezen belül megközelítőleg tizedük a fővárosban nevelkedett és onnan költözött Gyarmatra.

A magyarországi települési és arra épülő más társadalmi egyenlőtlenségek hatására jutottak nagyobb eséllyel a kisvárosi vezetőrétegbe azok, akik városokban nevelkedtek, mint akik falvakban születtek és nőttek fel. Mindebből azt a hipotézist is revidálnunk kell, hogy az egykori gyarmati középosztály utánpótlását, a jelenlegi „helyi elitet” elsősorban a környező falvakban született feltörekvő családok örökösei adták volna. A jelenségből inkább arra következtethetünk, hogy a II. világháború után a középosztályi családok migrációs stratégiái között nemcsak a vidékről fővárosba költözés szerepelt, hanem egyik vidéki városból másikba történő migráció is. Másrészt a vezető pozíciókba gyakran szívesebben fogadtak idegenből, más városból, kevésbé ismert, emiatt „megbízhatóbbnak” vélt vezetőt.

A helyi elit szülei relatíve magas iskolai végzettséggel rendelkeztek: Az apák harmada főiskolát vagy egyetemet végzett (36%). A diplomás és érettségizett apák együttes aránya meghaladja a minta felét, ők minden kétséget kizáróan középosztályinak tekinthetők lennének még a harmincas évekre érvényes „kategorizálások” szerint is (*Földes F. 1941, Kornis Gy. 1928, Buday D. 1916, Hanák P. 1980*).

Mellettük a hajdani „polgári iskolai” végzettségű és szakiskolát-ipariskolát végzett

apák inkább az alsó-középosztályi származást jelzik. Összességében a kisvárosi elit-mintába kerültek mintegy kétharmada származási családjá szerint nagy valószínűséggel a középosztály valamelyik rétegébe tartozik. Ezt megerősíti az is, hogy a helyi státus-elit apáinak közel fele (40%) legutolsó foglalkozása, beosztása szerint vezető vagy diplomás értelmiségi volt.

Az anyák több mint fele is legalább érettségizett, ám a szülők közötti tradicionális családi munkamegosztásra és a gyermekkorú nevelkedés körülményeire is utal, hogy az anyáknak több mint fele nem vállalt családon kívüli kereső tevékenységet, háztartásbeli volt.

Az első testvérek iskolai végzettsége ugyancsak a származási családok többségének átlagostól magasabb státusát, vagy a család ambícióját, igyekezetét jelzi. Az első testvérek háromnegyede legalább érettségizett, s jelentős a diplomával rendelkező testvérek aránya (40%) is.

A származási családra vonatkozó adatokból arra következtethetünk, hogy a kisvárosi státus-elit harmada nagyon alacsony foglalkozási státusú, alacsonyan iskolázott szülők gyerekeként emelkedett fel a város legmagasabb státus-pozíciójának valamelyikébe. Ugyanakkor az interjúalanyok kétharmadánál a szülői család státusa legalábbis nagymértékben megalapozta az általuk elért magas státust.

A helyi elit iskolai életútja

Rétegzett mintavétellel a helyi vezetők és jómódú, gazdag vállalkozók közül választottuk a megkérdezetteket, státus-pozíciójuknak megfelelően túlnyomó többségük diplomás, vagy legalább középfokú végzettséggel rendelkezik. A megkérdezettek közül sokan a legmagasabb iskolai végzettségüket esti vagy levelező képzés keretében szerezték. Köztudott azonban, hogy az eltérő oktatási formák eltérő mértékben alakítják az értelmiségi életvitelhez nélkülözhetetlen intellektuális értékpreferenciákat és szokásokat. (Ferge Zs. 1972, Bourdieu, P. 1978, Kolosi T.-Róbert P. 1982, Andorka R.-Simkus, A. 1983).

A nappali tagozaton szerzett végzettséget kiegészítő levelező vagy esti tagozatos diplomások magas arányát igazolja, s egyszersmind a vizsgált minta iskolai státus-mobilitásának jelentős mértékére utal az, hogy jelenleg a megkérdezettek közel négyötöde diplomás (52-ből 41 fő, 78,8%).

A kisvárosi elit túlnyomórészt kulturálisan homogám házasságban él. A házastársak háromnegyede a megkérdezettekhez hasonlóan legalább érettségizett, magas közöttük is a diplomások, valamint a vezető beosztásban vagy diplomás szellemiként dolgozók (44%) aránya. A házastársak negyede ugyancsak levelező vagy esti tagozaton szerezte valamelyik végzettségét, vagyis a házastársak is az iskolai mobilitással munka mellett igyekeztek magasabb státusba kerülni csakúgy, mint azt a megkérdezetteknek tapasztaltuk. Egyébként az interjúalanyok mindegyike házas, illetve volt már életében valaha házasságban él első házasságában (78%). Ez az arány nem tér el az országos minták adataitól (S. Molnár E. 1995). A felmértek többsége az interjúk során nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy sikeres életútjához nagymértékben hozzájárult a biztos családi háttér.

A rendszerváltozás és a státus-pozíciók stabilitása

A mintába kerültek kétharmada közép- vagy felsővezetőként dolgozik, negyede önálló vállalkozó, iparos vagy kereskedő, s néhányan már nyugdíjasok. *A túlnyomó többség státus-pozíciója nem változott az 1989-es rendszerváltást követően, vagyis a rendszerváltás nem kényszerítette ki jelentős státuscserét a városban. Ha mégis sor került váltásra, cserére, akkor az a hierarchikus státusmezőben nem vertikálisan, hanem horizontálisan történt.*

A gazdasági-társadalmi rendszerváltozást ugyanakkor valamelyest mégis jelzi, hogy a korábbi állapothoz képest kicsit emelkedett az önállóak aránya (20%-ról 25%-ra), de még inkább az, hogy a megkérdezettek harmada – beosztásától, főmunkahelyétől függetlenül – *ma tulajdonos vagy résztulajdonos valamilyen vállalkozásban, s e minta-harmadnak fele több vállalkozásban is érdekelt (Szalai E. 1990).*

A helyi elit érdekszférájába eső vállalkozások túlnyomórészt (85%-ban) szolgáltató vagy szellemi jellegű tevékenységet végeznek, termelő vállalkozásokban alig van a megkérdezetteknek érdekeltsége.

A megkérdezett vállalkozók négyötöde úgy nyilatkozott, hogy a teljes nyereséget, a többiek a nyereségnek legalább a felét visszaforgatták a vállalkozásba. Vagyis ezeknek a – jórészt kezdő – vállalkozásoknak haszna még valószínűleg kevésbé mutatkozik meg a megkérdezettek mindennapi fogyasztásában, életstílusában, ezek ma még inkább csak a potenciális gazdagodás reményteljes forrásai.

Gyakran hangoztatott érv mostanában, hogy a vállalkozások nem kis aránya kényszer-vállalkozás, a munkanélküliség elől menekülve választott alternatívátlan döntés következménye. A kisvárosi elitre ez az állítás a kutatási tapasztalat szerint nem igazán érvényes. Igaz ugyan, hogy mintegy tizedüket élete során már valamikor elbocsátották munkahelyéről, ám ezek az elbocsátások az elmúlt politikai rendszer „klasszikus” retorziós időszakaiban történtek (1950-ben, 53-ban és 57-ben). A vállalkozók többsége fokozatosan függetlenedett az állami cégektől, hosszú ideig gazdasági céllal felhasználta ott létrejött kapcsolatait, visszajárt „üzletelni”, hasznosította ott termelt bizalmi tőkéjét. Függetlenedését elsősorban a jelentősen nagyobb jövedelem és teljes önállóság, függetlenség keresése motiválta (Kuczi T. et al 1991, Becskeházi A. 1995).

Elit-jövedelmek és a mobilizálható vagyon mértéke

A helyi státus-elit mintaadó életviteléhez, az azt demonstráló fogyasztáshoz az átlagnál magasabb jövedelemre van szükség. Úgy véltük, hogy a családi jövedelmekről – kérdezéstechnikai okok miatt – pontos információhoz aligha juthatunk, ezért kompromisszummal csak a jövedelmi nagyságrendek megismerésére törekedve azt kerestük, hogy – a családösszetételtől függetlenül – miként alakult 1993-ban a helyi státus-elit családok egy hónapra jutó összjövedelme. *A felvételt megelőző 12 hónapban az átlagos havi családi jövedelem a mintában 60 300 Ft volt, igen nagy szórással.*

A havi jövedelemnél a szükség esetén mobilizálható vagyon nagysága a helyi státus-elit gazdasági függetlenségére, autonómiájára, s középosztályi életstílusára vonatkozóan fontosabb információ. Ezt a következő kérdéssel kíséreltük meg feltárni: „Amennyiben valami miatt – például egy ígéretes vállalkozás reményében – mindenáron be akarna fektetni, mihez nyúlna, miből tudná előteremteni az ehhez szükséges pénzt?”. Vagyis milyen értékeit tudná mobilizálni, s így végül is milyen összeget tudna előteremteni, következésképpen milyen volumenű üzletbe szállhatna be?

A legtöbb kapcsolati tőkéjükben bízva lépnének be valamely ígéretes vállalkozásba, ez elsősorban kölcsönt jelent. Másként fogalmazva ők azzal a bizalmi tőkével rendelkeznek, amire építve kapcsolataik – rokonaik, barátai, ismerőseik – közbenjárásával hozzájutnának a szükséges (banki) kölcsönhöz. *Akik saját erőre gondoltak, azok közül a legtöbb meglévő ingatlanjaikat váltanák át.* Az értékpapírral rendelkezők még számottevően kevesebben vannak a pénzüket takarékbetétben tartókhoz képest, ám az értékpapír-tulajdonosok jelentősen nagyobb vagyon birtokosai: Az értékpapír-átváltással mobilizálható összeg háromszorosa annak, amit a megkérdezettek betétbe helyeztek. *Világos, hogy a nagyobb pénzvagyonnal rendelkezők befektetéseiknél már a korszerűbb eszközt, az értékpapírt preferálják (1. táblázat).*

1. TÁBLÁZAT

*A megkérdezettek befektetéshez mobilizálhatónak ítélt javai
és az így felszabaduló összeg nagysága (N 55)*

*(The goods of the interviewed persons considered by them as mobilizable for
investments and the volume of the capital freed through that [N 55])*

Mobilizálható vagyoni javak	N	Százalék	Átlagosan E Ft
Ingatlan	19	34,5	423,3333
Kölcsön	18	32,7	348,0000
Ékszer	3	5,5	26,6667
Műkincs	3	5,5	10,0000
Pénzbetét	9	16,4	65,5556
Értékpapír	5	9,1	184,4000
Egyéb ingóság	1	1,8	30,0000
Speciális tudás	11	20,0	–
Kapcsolatok	25	45,5	–

A polgári jólét és középosztályi életvitel nélkülözhetetlen kelléke a színvonalas lakás (Chapin, F. S. 1935, Buday D. 1916, Hanák P. 1980, Sobel, M. E. 1981, Utasi Á. 1984, 1995.) Az interjú-alanyok többsége tágas otthonban él: négy- vagy többszobás a megkérdezettek kétharmadának háza, lakása. A kisvárosi státus-elit néhány évvel ezelőtt még befektetésként fordította lakásszerzésre többletjövedelmét. A vidéki városban az építkezők a telket a fővárositól olcsóbban szerezték, ám a lakás mérete mindenképpen az építkezésre fordított összeg nagyságát, az építetők jómódját és/vagy igényességét jelzi.

Minden harmadik interjú-alany családjának tulajdonában van nyaraló (31%), s ötödük a család által lakott lakáson kívül másik házzal vagy lakással is rendelkezik. A házak, nyaralók, lakások, vállalkozások értéke nagyon különböző, így birtoklása vagy hiánya kevés jelzést ad a kisvárosi elit anyagi-vagyoni helyzetéről. Talán kicsit pontosabban tükrözi azt ezeknek a javaknak a megkérdezettek által becsült összértéke.

2. TÁBLÁZAT

A megkérdezett becslése szerint a család birtokában lévő ingatlanok és vállalkozások összértéke (N 55)

(The total value of real estates and private enterprises in the family property estimated by the interviewed [N 55])

A becsült összeg	N	A megkérdezettek %-ában
700 000 – 3 000 000	11	20,8
3 100 000 – 6 000 000	20	37,7
6 100 000 – 10 000 000	9	17,0
10 100 000 – 20 000 000	7	13,2
20 100 000 – 84 000 000	6	11,3
Összesen	53	100,0
Nem válaszolt	2	–

A minta negyedénél az ingatlanok és vállalkozások összértéke a megkérdezés időpontjában már meghaladta a 10 milliós értéket, s ezt a negyedet magyar mércével legalábbis a „jómódúak” közé számíthatjuk.

A helyi elit kapcsolati tőkéjének strukturálódása

Láthattuk, hogy az ígéretes vállalkozáshoz szükséges befektetéshez a tőkét a megkérdezettek legmagasabb aránya kapcsolatai segítségével teremtené elő. Vagyis úgy érzi, hogy „tőkeerős”, befolyásos kapcsolatokkal, kapcsolatainál kellő bizalmi tőkével rendelkezik. A kérdés az, hogy honnan erednek ezek a megkérdezettek által értékesnek tekintett kapcsolatok?

Az interjú-alanyok rendszerint már a rendszerváltást megelőzően is vezetők voltak, vagy más magas fontos státusz-pozíciót töltöttek be a városban, s ehhez mintegy járulékosan jelentős kapcsolati tőke társult. Kapcsolataik egy része „hivatalos”, formalizált szervezetek, intézmények közvetítésével született, más része a helyi magas státusúak informális társasági köréből, s gyakran a kulturálisan homogám házasságokkal szélesedő (affinális) rokonsággal erősödött. (Granovetter, M. S. 1973, Angelusz R.–Tardos R. 1988, Utasi Á. 1994).

A hasznos, befolyásos, tőkeerős kapcsolatok létrejöttét mind a rendszerváltás előtt, mind azután katalizálta a különböző helyi szervezeti-egyesületi tagság, s különösen az

ezekben elfoglalt, betöltött funkció. Más vizsgálatokból tudjuk, hogy a különböző szervezetekben a magas iskolai végzettséggel, magas státusszal rendelkezőket az alacsonyabb státusúaknál számottevően nagyobb arányban találjuk (Utasi, Á. 1994, 1995). Különösen így van ez a kisebb településeken, ahol a nagyvárosokhoz viszonyítva a lakosság számához képest a kisebb arányú diplomás népességet relatíve nagyobb eséllyel bevonják valamilyen egyesület, szervezet életébe, vezetőségébe. Ezek a szervezetek és egyesületek pedig átmetszik a foglalkozási státus-köröket, nagyobb esélyt biztosítva a foglalkozási körön kívüli, hasonlóan magas státust betöltőkkel kialakítandó kapcsolatok létrejöttére, megerősítésére. Az így szerveződő kontaktusok azután kedvező lehetőséget kínálnak a mindennapi élettel összefüggő különböző érdekek érvényesítésére. A szervezeti-egyesületi, önkormányzati vezetésben betöltött funkciókat jobbra díjazás nélkül vagy csekély tiszteletdíjért töltik be a megválasztottak, mintegy a presztízsük ellenértékeként, de egyszersmind annak növelésére is (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

A megkérdezettek egyesületi, szervezeti tagsága, funkciói
(Membership and titles of the interviewed persons in associations and organizations)

A szervezeti keret jellege	N	Százalék
Párttag vagy volt valaha	34	61,8
Párttagsága van vagy volt	13	23,6
Parlamenti képviselő vagy volt	1	1,8
Tanácsi, önkormányzati képviselő vagy volt	19	34,5
Tanácsi, önkormányzati funkciója van vagy volt	10	18,2
Szakmai szervezeti funkciója van, volt	27	49,1
Társadalmi szervezetben funkciója van, volt	28	50,9
Vallási szervezeti funkciója van, volt	6	10,9
Tag valamely szabadidős klubban	25	45,5

A közösségi tagsággal és funkciókkal járó kapcsolatok általában nem azonnal hajtanak hasznát, de potenciálisan nagy valószínűséggel. A gazdasági és társadalmi élet különböző szféráiból a vezetőknek, a státus-elit helyi képviselőinek a formalizált keretek között szövődött kapcsolata később gyakran szorosabb, informális kapcsolattá válik. Az így alakuló kapcsolatháló azután koncentrikusan bővül, különböző szálakon keresztül elvezet a városon kívüli hasonló státusúak „beszövése” is. Ezen az úton a helyi státus-elitnek sikerül kapcsolatba kerülnie az országos elittel is.

A városon belül „befolyással” rendelkező azon barátokat, rokonokat vettük számba, akikre a mintába került státus-elit tagjai szükség esetén nyilvánvalóan számíthatnak. Pontosan arra irányult a kérdés, hogy a felmérték a mindennapi ügyintézéshez, a mindennapi életvitelhez fontos helyi hivatalok melyikében rendelkeznek baráti vagy rokoni „összeköttetéssel”.

4. TÁBLÁZAT

Balassagyarmaton barátja, rokona van (N 55)
(He/she has friends, relatives in Balassagyarmat [N 55])

Hivatal, szféra	N	százalék
Önkormányzatnál	36	65,5
Egészségügyben	41	74,5
Oktatásban	33	60,0
Rendőrségen	25	45,5
Bankban	27	49,1
Jogi területen	35	63,6
Kereskedelmi vonalon	28	50,9
Műszaki-karbantartási területen	25	45,5
Építőiparban	23	41,8
Politikában, pártvonalon	28	50,9
Kulturális, művelődési területen	33	60,0
Szállítási területen	21	38,2

Nehéz lenne átszámítani materiális javakra ezeknek a kapcsolatoknak az értékét. A kapcsolatok azonban olyan potenciális értéket képviselnek, amelyek adott helyzetben többnyire átválthatók más tőketípusra (Blau, P. M. 1977, Weber M. 1987).

5. TÁBLÁZAT

A megye más településén és Budapesten segítő rokonnal, baráttal rendelkezők (N 55)
(Persons having a relative, friend in an other settlement of the county or in Budapest, who helps them [N 55])

Pozíció, szféra	Megyében		Budapesten	
	N	%	N	%
Önkormányzatnál	23	41,8	9	16,4
Egészségügyben	17	30,9	23	41,8
Iskolában	13	23,6	16	29,1
Rendőrségen	12	21,8	4	7,3
Bankban	16	29,1	13	23,6
Jogi területen	19	34,5	18	32,7
Kereskedelemben	19	34,5	17	30,9
Műszaki területen	9	16,4	12	21,8
Építőipari területen	9	16,4	8	14,5
Politikai vezetésben	16	29,1	19	34,5
Kulturális területen	23	41,8	18	32,7
Szállításban	12	21,8	13	23,6

Összességében azt tapasztaltuk, hogy városukban a megkérdezett magas státusúaknak csupán tizede nem tudott említeni egyetlen kérdezett területen sem befolyásos erős kapcsolatot, a megyében negyedüknek, s Budapesten ötödüknek nincs az említett területek egyikén sem támogató rokoni vagy baráti kapcsolata. Az összesített adatok minden kétséget kizáróan jelzik, hogy a kisvárosi elit többségének kapcsolati vagyona több dimenzióra is kiterjedő, jelentős mértékű és széles körű (4-5. táblázat).

Ellenőriztük azt is, hogy a megkérdezettek köréből kinek van országosan is ismert híres rokona vagy barátja (BARMOST), illetve volt-e ilyen a rendszerváltás előtt (BAR88). Ez a híres ember lehetett országos szintű neves politikus (1), híres magánvállalkozó (2), jelentős nagyvállalat menedzsere (3), aki a sajtónál dolgozik (4), vagy valamilyen országosan jelentős intézmény igazgatója (5). (Az öt elemből álló index neve a rendszerváltás előtti időre vonatkoztatva BAR88, a felmérés idejére vonatkozóan BARMOST.)

A kisvárosi elitnek mindössze 7,5%-a nem rendelkezett a felmérés időpontjában a fenti területek egyikén sem országosan ismert személyhez fűződő befolyásos erős kapcsolattal, ugyanakkor háromnegyedüknek legalább három feltálat pozícióban van rokona vagy barátja.

6. TÁBLÁZAT

*A kapcsolatokat mérő indexek egymással mért korrelációs együtthatói
(Correlation coefficient of the indexes measuring the relationships measured
with each other)*

	BAR88	BARMOST	GYARBAR	BARMEGY	BARORSZ
BAR88	1.0000	.7250**	.4732**	.4378**	.3277
BARMOST		1.0000	.5028**	.4145*	.3869*
GYARBAR				.7311**	.6752**
BARMEGY				1.0000	.7528**
BARORSZ					1.0000

Befolyásos híres barátja, rokona volt 1988-ban (BAR88)

Befolyásos híres barátja, rokona van most (BARMOST)

A helyi intézményekben van rokona, barátja (GYARBAR)

Megyei intézményekben van rokona, barátja (BARMEGY)

Fővárosi intézményekben van rokona, barátja (BARORSZ)

Signif. *.01 **-.001

A kapcsolatok erőssége világosan leolvasható a magas korrelációs értékekből (6. táblázat). Az összefüggések egy kivétellel szignifikánsak, sőt a legtöbb dimenzióban igen magas a szignifikancia-szint. Akinek most van országosan is jelentős, befolyásos kapcsolata, annak a rendszerváltást megelőzően is nagy eséllyel volt, és viszont (corr. BAR88 by BARMOST .7250**). Megjegyezzük, hogy ez korántsem a vizsgált kisvárosra jellemző, ugyanezt, hasonlóan magas korrelációval jelezte az országos elit-vizsgálat is (Utasi, Á. 1995).

Másrészt az is világos, hogy *aki most kiterjedt baráti, rokonsági kapcsolattal dicsekedhet a helyi városi intézményekben, annak megvannak a baráti kötelékei a hasonló profilú megyei intézményekben is* (corr. GYARBAR by BARMEGY .7311**), sőt az általunk összeállított kérdésekkel megcélzott hasonló országos intézményekben is (corr. GYARBAR by BARORSZ .6752**).

Azt gondolhatnánk, hogy a kapcsolatok kiterjedtsége még az elit körén belül is szoros összefüggést mutat a megkérdezettek státus-pozíciójával, illetve származási családjuk státusával. Az összefüggés azonban a rendszerváltás előtti és utáni időkre vonatkozóan itt némi különbséget jelez. Az országos szinten *kiemelkedő pozíciót betöltő személyhez fűződő baráti-rokoni kapcsolattal a rendszerváltás előtt (BAR88) legnagyobb eséllyel azok rendelkeztek, akik önmagukat az alsó-középosztályba sorolják, a származási család pozíciója szerint pedig azok, akik gyermekkorukra vonatkozóan szüleiket a felső-középosztályba tartozónak tekintik* (7. táblázat).

Jelenleg a legnagyobb eséllyel országosan ismert „nagy emberhez” fűződő rokoni-baráti kapcsolatokkal (BARMOST) konzisztensen azok rendelkeznek, akik önmagukat is és gyermekkorukra vonatkozóan szüleiket is a felső-középosztályba tartozónak tekintették. Vagyis a kapcsolati tőke, a vagyonnak ez a szimbolikus dimenziója is amint a legmagasabb szintre értünk, nagy valószínűséggel koncentráltabb a rendszerváltás utáni időkben.

7. TÁBLÁZAT

Az országos szintű befolyásos kapcsolattal rendelkezők aránya az identifikációs státus-csoportok szerint (N 55)

(The proportion of the persons having influential relationships on the national level by identification status-groups [N 55])

	Szülői család státusa		Saját státus	
	index-átlag	szórás	index-átlag	szórás
BAR88 alsó-középosztály	2,7	2,0	3,6	1,0
középosztály	3,0	1,6	2,9	1,9
felső-középosztály	3,6	1,5	2,9	1,7
Átlag	3,0	1,8	3,0	1,8
BARMOST alsó-középosztály	2,7	1,5	2,8	1,5
középosztály	3,3	1,3	2,8	1,6
felső-középosztály	3,6	1,2	3,4	1,3
Átlag	3,0	1,4	3,0	1,5

A kisvárosi kapcsolathálóban csakúgy, mint az országos befolyással rendelkező kapcsolatok értékével a származási család státusára vonatkozó identifikáció szerint minden dimenzióban azok vezetnek, akik felső-középosztályi családból származónak tekintették magukat. Ők tudták leginkább kiépíteni, életben tartani, ápolni mind helyben, mind országos szinten azokat a kötelékeket, amelyek szükség esetén hasznosak lehetnek. Ők rendelkeznek leginkább azzal a kapcsolatépítő praxissal, amelynek segítségével többnyire képesek bejutni az országos elit körébe is.

Ugyanakkor a kisvárosi státus-elitből azok, akik önmagukat alsó-középosztályinak tekintik –, s akiknek nagy része szülői státusához képest státus-emelkedéssel jutott a helyi elitbe –, azok számára státusuk fenntartásához, megőrzéséhez nagyon fontosak a helyi kapcsolatok, ezért az adatok szerint szükségképpen is intenzíven ápolják és építik azokat. Különösen jó eséllyel tették ezt a rendszerváltás előtti időszakban az országosan befolyásos kapcsolatok fenntartásával, s teszik ezt most a különböző intézményekben még megtalálható baráti kontaktusok szinten tartásával.

Társasági élet

A társadalmak elitjének életvitelére minden korban jellemző volt a hasonló státusúakkal tartott kapcsolat folytonos megerősítése. Ennek egyik jellemző eszköze *a részvétel a közösséget összefűző különböző „társasági játékokban”*. A társasági kapcsolatok, a rokoni, baráti és munkatársi együttlét, az így terjedő, szerezhető hasznos információk fontos elemei az elit kör megerősítésének. Különösen a rokoni körön kívüli társasági kapcsolatok jelzik azt az elit privilégiumokhoz társuló praxist, időt és szabadságot, amellyel az elit növelheti „társasági-kapcsolati” tőkéjét (Simmel, G. 1973, Veblen, Th. 1975, Utasi, Á. 1984).

8. TÁBLÁZAT

A társasági kapcsolatok intenzitását mérő néhány változó (N 55)
(Some variables measuring the intensity of social relationships [N 55])

Társasági dimenzió	A kapcsolattartás intenzitása					
	soha		ritkán		gyakran	
	N	%	N	%	N	%
Étterembe járás családdal	18	32, 7	29	52, 8	8	14, 5
Összejövetel rokonokkal	11	20, 0	39	70, 9	5	9, 1
Étterembe járás barátokkal	22	40, 0	27	40, 1	6	10, 9
Összejövetel barátokkal	21	38, 2	27	49, 1	7	12, 7
Étterembe munkatársakkal	25	45, 5	19	34, 5	11	20, 0
Összejövetel munkatársakkal	29	52, 7	22	40, 0	4	7, 3

A társasági kapcsolatokat mérő adatok összesítése szerint *alig van olyan, akinek semmilyen magántársasági kapcsolata nincs (3 fő, 5,5%)*, de *relative magas a megkérdezettek körében azok aránya is, akik kizárólag a rokoni társasági összejöveteleket említik*. A helyi státus-elitnek mintegy ötöde éli életét – különböző intenzitással – barátokra, munkatársakra is kiterjedő társasági kapcsolatokkal (8. táblázat). Ez jelzi talán a legnagyobb különbséget a II. világháború előtt e városban élt helyi elit kapcsolattartásának gyakorlatától. 1945 előtt a városban élt elit utódaival korábban készített interjúkból

tudjuk, hogy annak idején szinte egyetlen hét sem múlt el anélkül, hogy legalábbis valaki a középosztályi családból ne találkozott volna fehér asztal mellett barátaival, munkatársaival, kártyapartnereivel, vagy ne ment volna vacsorázni a helyi étterembe, kávéházba asztaltársaságával (Utasi Á. 1995).

Mindazonáltal a korábbiakból az is kiderült, hogy a vidéki elit számára valószínűleg ma is és korábban is több lehetőséget, hasznos információforrást biztosítanak az instrumentális kapcsolatokhoz a szervezetekben, egyesületekben betöltött funkciók, a területileg jól átlátható és bejárható kisvárosban a területi közelséggel együtt járóan a gyakori véletlen találkozások. Ugyanakkor mindez régen is objektíve előnye volt a kisebb településeknek, s mégis létrejöttek, jól működtek, most pedig nem működnek a helyi státus-elit egységét jelző társasági körök.

A kapcsolati tőke szerepe a munkahelyszerzésben

Nemzetközi szociológiai vizsgálatok szerint minél magasabb társadalmi státust tölt be valaki, annál nagyobb arányban támaszkodik másodlagos kapcsolataira a munkahely keresésben, s minél alacsonyabb társadalmi státust tölt be, annál erősebb a rokonság munkahelyre orientáló hatása. (Granovetter, M. S. 1974.) A kapcsolatok tőkeértékét, hasznosságát kutatva azt kérdeztük, hogy kik segítettek, kiknek közvetítésével jutottak a helyi elit tagjai első és jelenlegi munkahelyükre.

Az első munkahelyre jutásban a vizsgáltak körében domináns volt a szülők, rokonok irányító-segítő, információ közvetítő szerepe, emellett fontos volt a tanárok orientáló hatása. Az első munkahely megválasztásakor a barátoknak – akiknek többsége a felmért korosztályába tartozott – értelemszerűen még alig állt módjában segíteni, ám a jelenlegi munkahelyre kerülésnél már élre tört a magas státusnak megfelelően a barátoktól származó információ, beajánló segítség hatása. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy még a jelenlegi munkahely megszerzésében is alig csökkent a vérségi kör szerepe.

A státus-elit közel ötöde korábbi vezetője vagy főnökei hatására, javaslatára, beajánlásával került jelenlegi munkahelyére. Ők vezető státust kaptak, többnyire megyei vagy országos vezetők közvetítésével, azok felhívására pályáztak meg jelenlegi beosztásukat, vagy egyszerűen kinevezték őket. Ez utóbbiak nagy része migrációval került a városba, s számukra a kisváros, az itt elfoglalt munkahely jobbára státus-emelkedést hozott.

Van-e utánpótlása az egykori helyi középosztálynak? (Az 1930-as és az 1990-es évek helyi elitjének összehasonlítása)

Úgy gondoljuk, hogy mind a 30-as években Balassagyarmaton élt státus-elit, mind a 90-es években ott élő, a középosztály valamelyik rétegébe tartozik. A középosztályi lét legfontosabb kritériumai: a relatív anyagi-gazdasági jólét, ami megteremti a biztonságot. A középosztály ragaszkodik jólétéhez és biztonságához, ezért megnyilvánulásaitban mértékletes, biztonsága megőrzése érdekében szükség esetén még átmeneti önkorláto-

zást is vállal. A középosztályi lét elengedhetetlen feltétele emellett a műveltség-képzettség átlagot meghaladó szintje is (*Giddens, A. 1973, Kornis Gy. 1928, Róbert P.-Sági M. 1995, Utasi Á. 1995*).

Az 1930-as évek elit-mintájánál kétségtelenül egyértelműbben feltárható volt még retrospektív élettörténeti módszerrel is a középosztályi lét, középosztályi tudat, mint a jelenlegi kisvárosi elitnél. Mindkét mintára jellemző a műveltség átlagot magasan meghaladó szintje. A régi elitnél ugyan a formális iskolázottsági kritériumok a nőkre még nem vonatkoztak, akkor a férfiak voltak csak diplomások, a nők több nyelv ismeretével rendelkező művelt társasági emberek, akik számára a fő terep az otthon és a státushasonlókkal fenntartott, rendszeresen megerősített társasági együttlét volt.

A jelenlegi elit túlnyomó többsége magas formális iskolai végzettséggel rendelkezik, elődeihez hasonlóan művelt, diplomás. Ám most már nemcsak a férfiak számára előírás a diploma megszerzése, a nők is igyekeznek birtokolni a felsőfokú végzettséget. Ezzel együtt a mai kisvárosi státus-elit felesége ugyanúgy hivatással, munkahellyel rendelkezik, mint férje. Az elit feleségeknek mindemellett csak ötödét segíti a háztartási munkák végzésében háztartási alkalmazott, míg a munkaerőpiacra még ki nem lépett elődek mindegyikének volt segítő alkalmazottja.

A státus-elitbe jutottak többsége mindkét mintában nagy arányban művelt családokból származik. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a mai kisvárosi elitnek mintegy negyede valóban státus-mobilitással jutott pozíciójába. A hajdani kisvárosi elitben legfeljebb alsó-középosztályi származással rendelkezőket találtunk, mélyebbről bejutottat nem. Ez pedig azt jelzi, hogy az elmúlt évtizedek jelentősen több csatornát biztosítottak a státus-emelkedéshez, mint az évszázad első harmada.

A hajdani kisvárosban világos réteghatárok voltak érzékelhetők a helyi középosztály egyes csoportjai között, ezt a rendezvények, asztaltársaságok, egyletek, klubok, zsúrokra szóló meghívók minden esetben tudatosították. A mai kisvárosi társadalmon belül ugyanúgy megvannak a különbségek, ám a demokratikus frazeológia hatására nincsenek világosan elhatárolva az egyes érdekkörök vagy eltérő műveltségi körök, ezért azután nincsenek is „körök”, csupán elszigetelt, barátaikkal igen ritkán találkozó családok, párok, individuumok.

Az 1930-as években intenzív társasági élet folyt, voltak egységes akciói, rendezvényei a helyi középosztálynak, voltak sajátos körei, társaságai az elitnek. Ma ezek hiányoznak, nincs kikristályosodott középosztály, kevés az elitet megmozgató olyan rendezvény, amelyeken az „illik” tartományába tartozóan felsorakozna a helyi elit.

Hiányoznak ma még a régi karitatív akciók is. A 30-as években a karitatív tevékenységek szervezését a helyi elitbe tartozó középosztályi feleségek végezték, jobbra az egyes vallások körül szerveződött egyesületekben. A helyi elitbe tartozók feleségeinek többsége ma hivatással élő munkavállaló, nincs szabad délutánja az akciók szervezésére, a vallási egyesületek sem a régi keretek között működnek. Karitatív feladatok végzésére ugyan nagy szükség lenne, de a hagyomány felélesztése még várat magára. Már megtalálható ugyan sporadikusan egy-egy meggazdagodott új vállalkozó jótékonsági akciója, ajándékai közéleti célra, de a helyi elitet is megmozgató középosztályi közös cselekvésnek, a jótékonság kollektív szervezésének és felvállalásának még nincs nyoma.

Különbség regisztrálható a művelődési fogyasztás és alkotás területén is a különböző időpontban élt helyi elitek között. A 30-as évek helyi elitje részint rendszeres fogyasztója volt a helyi művészeti-kulturális rendezvényeknek, másrészt önmaga is művészet-teremtőként lépett fel. Öntevékeny művészeti kör, zenekar, kórus működött a helyi középosztály tagjainak állandó „műkedvelő” részvételével. Minden művelődési rendezvény egyúttal a helyi elit társasági életének tere volt, ahova illet elmenni, ahol illet megjelenni, azért is, mert a legtöbb rendezvény bevételét jótékonyági célra fordították, s a jótékonykodás elvárt elit-erénynek számított.

A régi kisvárosi elit-családok nem jártak nyaralni külföldre, de még az országon belüli nyaralásra is csak kevesen fordítottak pénzt és időt. Akkor még csak a jó nevű vállalkozók, kisebb gyártulajdonosok alakították ki a maguk külföldi kereskedelmi üzleti kapcsolatait. Szakmai jellegű külföldi útjaikra család nélkül utaztak. Az új elit már rendszeresen jár nyaralni, körükben igen széles a szakmai útra külföldre járók aránya csakúgy, mint a rendszeresen külföldön is nyaraló elit-családoké.

Mind a régi elit, mind a 90-es évek elitje sokat ad otthonára. A lakás akkor is tágas volt és értékes berendezése demonstrálta a többi helyi társadalmi réteg feletti szintet. Most is tágas otthonokban él a helyi elit, a leggazdagabbak fürdőmedencét építtetnek, s a művészetpártolás jeleként a lakásban számos értékes művészeti alkotás is található.

Gyermekeik nevelésében is sok hasonlóság fedezhető fel. Régen is, most is általánosan a különórák, főleg a nyelvi és zenei különóra jártak és járnak ma is az elitgyerekek. Különbség persze itt is van: a 30-as években a családban ott élt az idegen anyanyelvű nevelőnő, gyakran a „német lány”, tőle tanulták a gyerekek az idegen nyelv alapjait, s később különórán tökéletesítették tudásukat, ahol utólag kapták meg az ösztönösen elsajátított beszédhez az elméleti-nyelvtani ismereteket. A jelenlegi elit gyerekei különóra és tagozatos osztályokba járnak, s már minden harmadik elit-család ezután külföldre küldi nyelvgyakorlatra gyermekét. Ez a 30-as évek kisvárosi elitjénél még alig volt szokás.

A hajdani kisvárosi eliten belül a gazdasági, politikai és kulturális elit ugyan rendszerint külön asztaltársaságokban töltötte szabadidejét, de valamennyien egyformán a kisváros mértékadó véleményformálóinak számítottak. A jelenlegi eliten belül sajátos a gazdasági elit szerepe. Tagjai jóllehet már jelentős vagyonnal rendelkeznek, a környezet is elismeri sikereiket, ám ők önmagukat kétkedve számítják a helyi státus-elit rétegbe. Azt vallják, hogy nem elég a másokénál jóval nagyobb gazdagságuk, ők nem érzik magukat az elitbe tartozónak, mivel nem élnek elit életmód szerint, nem elég műveltek, nem fordítanak elég időt a társasági játékokra, társas szórakozásra. A gazdasági elitbe tartozók többségének fogyasztása a vizsgált városban nem parvenü, nem akarnak többnek látszani, mint akik valójában. Még csak a polgárrá válás kezdeti útját járják.

Irodalom

- Andorka R.–Simkus A. (1983) Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statistikai Szemle*, 6. 592–611. o.
- Angelusz R.–Tardos R. (1988) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 2. 185–204. o.
- Becskeházi A. (1995) A kisvállalkozások kulturális mintái és a vállalkozói tudás típusai. MTA PTI, Budapest.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (1979, 1992) *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Routledge, London.
- Buday D. (1916) Magyarország honorácior osztályai. Budapesti Szemle.
- Chapin, F. S. (1935) Measurement of Social Status. In: (Ed.: Chapin, F. S.) *Contemporary American Institutions. A Sociological Analysis*. Harper, New York
- Ferge, Zs. (1972) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1. 10–35. o.
- Földes F. (1941) Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Cserépfalvi
- Giddens, A. (1973) *The Class Structure of the Advanced Societies*. Hutchinson, London.
- Granovetter, M. S. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78.
- Granovetter, M. S. (1974) *Getting job: A study of contacts and careers*. Harvard University Press, Cambridge.
- Hanák, P. (1980) Életmód és gondolkodásmód történelmi összefüggésben. *Magyar Tudomány*, 2. 84–90. o.
- Kemény G. (1933) A magyar középosztály társadalomrajza. In: (Szerk.: Huszár T.) *Kultúra és Politika Budapest, In: Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 93–102. o.
- Kolosi T.–Róbert P. (1985) Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. *Magyar Tudomány*, 3. 178–191. o.
- Kornis Gy. (1928) Mi a középosztály? In: (Szerk.: Huszár T.) *Kultúra és Politika Budapest, In: Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 193–102. o.
- Kuczi T.–Lengyel Gy.–Nagy B.–Vajda A. (1991) Vállalkozók és potenciális vállalkozók. *Századvég*, 2–3. 34–48. o.
- S. Molnár E. (1995) Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdje. *INFO-Társadalomtudomány*, 30. 59–64. o.
- Mosca, G. (1884, 1939) *The Ruling Class*. McGraw Hill, New York.
- Róbert P.–Sági M. (1995) A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In: (Róbert P.–Sági M.–Kovács I.) *A középosztályok nyomában*. MTA PTI, Budapest, 11–55. o.
- Scott, J. C. (1982) *The Upper Class*. Macmillan, London.
- Simmel, G. (1973) *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat Kiadó.
- Sobel, M. E. (1981) *Lifestyle and Social Structure*. New York
- Szalai E. (1990) Gazdaság és hatalom. Aula, Budapest
- Szelényi I. (1990) Polgárosodás Magyarországon. *Valóság*, 1. 29–41. o.
- Utasi Á. (1984) Life styles, demand levels and Hungary's elite. In: (Eds: Andorka R.–Kolosi T.) *Stratification and Inequality*. Institute for Social Sciences. Budapest.
- Utasi Á. (1994) „Cultural Capital” of the „Middle Class” in Hungary. Előadás a XVI. Politikatudományi Világkongresszuson.
- Utasi Á. (1995) Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei. In: *A középosztályok nyomában*. In: (Róbert P.–Sági M.–Kovács I.) *A középosztályok nyomában*. MTA PTI, Budapest, 57–98. o.
- Utasi Á. (1994) Upgrading of Interpersonal Relations, and the Contact Capital of the New Elite in Hungary. International Social Network Konferencia, New Orleans.
- Utasi Á. (1995) Középosztályok és életstílusok. *Társadalmi Szemle*, 3. 3–13. o.
- Veblen, Th. (1975) *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wright Mills, C. (1956) *The Power Elite*. Oxford University Press, New York